

Dinî Piyasalar Teorisi: Eleştirel Bir Değerlendirme

FATİH VAROL

İstanbul Üniv. İlahiyat Fakültesi

fhvarol@gmail.com

 <http://orcid.org/0000-0003-3409-9427>

Öz

Klasik sekülerleşme tezi modernleşme ile birlikte dinin toplum üzerindeki etkisinin azalacağını beklemektedir. Ancak hem modernleşme ile birlikte birçok toplumda dinin etkisinin azalmaması hem de Amerika Birleşik Devletleri gibi modern kabul edilen bazı toplumlarda yüksek dindarlık oranı nedeni ile klasik sekülerleşme tezi akademi dünyasında son yıllarda sorgulanır hale gelmiştir. Bu nedenle sekülerleşme tezine alternatif yeni yaklaşımlar gelişmeye başlamıştır. Gelişmekte olan alternatif yaklaşımlar içerisinde klasik iktisat teorisindeki en temel yaklaşımları dini alana uygulamaya çalışan Dini Piyasalar Teorisi ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede, makalede hem Dini Piyasalar Teorisinin teorik temelleri hem de Amerika ve Avrupa örneğinde ampirik uygulaması ele alınmıştır. Nihayetinde ise Dini Piyasalar Teorisinin toplumdaki din olgusunu anlamak bakımından en az sekülerleşme tezi kadar yanıtıcı olduğu gösterilmiştir. Zira, sekülerleşme tezi modern toplumlarda dinin yerini anlamak için Avrupa'da yaşanan tecrübeyi kendine temel almakta ve onu evrenselletirmekte iken, Dini Piyasalar Teorisi de Amerika'da yaşanan dini tecrübeyi teorileştirmekte ve onu evrenselletirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinî Piyasalar Teorisi, Rasyonel Seçim Teorisi, Sekülerleşme, Toplumsal Dindarlık, Dinî Katılım, Dinî Çoğulculuk

Abstract

A Critical Overview of Religious Market Theory

The secularization thesis expects the decline of religion as a result of the modernization process. However, with modernization the effect of religion is not diminished in many societies and in some modern societies such as the United States, there are high religiousness rates. For these reasons, in recent years the classical secularization thesis has been questioned in the academic world. Therefore, alternative approaches to the secularization thesis have begun to develop. Religious Market Theory has emerged as a new approach attempting to apply the basic principles of classical economics to the social scientific study of religion. In this article, my aim is to examine the basic premises of Religious Market Theory and its application to the United States and European countries. After that I critique it and show that it is also as misleading as the secularization thesis to understand the phenomenon of religion in societies. While the secularization thesis is based on Europe's experience to understand the place of religion in modern societies and universalizes it, Religious Market Theory theorizes and universalizes the American experience of religion.

Key Words: Religious Market Theory, Rational Choice Theory, Secularization, Religiosity, Religious Participation, Religious Pluralism

Giriş

Genel olarak Aydınlanma düşüncesinde özel olarak da klasik sosyoloji literatüründe hâkim olan klasik sekülerleşme tezi, modernleşme sürecinin bir neticesi olarak dinin birey ve toplumlar üzerindeki etkisinin giderek azalacağını, dinin yerini bilimin alacağını ve nihayetinde ise dinin tamamen yok olacağını iddia etmektedir. Ancak dünyanın birçok yerinde katı bir modernleşme tecrübe edilmesine rağmen dinler hâlâ güçlü bir şekilde varlığını devam ettirmekte ve dinî bir canlanma yaşanmaktadır.¹ Hatta modernleşme sürecine kendini adapte eden dinî gruplar modernleşmenin getirdiği imkanları birer araç haline dönüştürüp yeni üyelere ulaşmış ve dinî canlanma daha da hızlı hale gelmiştir. Diğer tarafta, modernlik üzerine kurulu sekülerleşme tezi, birçok alanda oldukça gelişmiş bir ülke olmasına rağmen, Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) uzun yıllardır yüksek oranda seyreden kilise üyeliğini ve haftalık dinî katılım oranını açıklayamamaktadır.² Dünyada yaşanan genel bir modernleşme sürecine rağmen dine olan inancın azalmaması, insanların modern dünyada dinî aktivitelerle hâlâ devam etmesi ve ABD'deki yüksek dindarlık oranları gibi faktörler nedeniyle 1960'lardan beri akademik dünyada sekülerleşme tezi sorgulanır hale gelmiş ve bu durum din sosyolojisi çalışmalarında ciddi bir dönüşüme ve yeni yaklaşımların da doğmasına neden olmuştur.³

1980'lerden beri sosyal bilimlerde dine olan yaklaşımlarda bir paradigma değişimi yaşanmakta ve klasik iktisat teorisindeki temel aksiyomların dinî alana uygulanması üzerine kurulu yeni bir teorik yaklaşım akademik dünyada, özellikle de Amerikan akademisinde, etkisini arttırmaktadır. Yeni gelişmekte olan bu yaklaşım genellikle Rasyonel Seçim Teorisi (Rational Choice Theory), Dinî Ekonomi Teorisi (Religious Economy Theory), Arz-Yanlı Yaklaşım (The Supply-Side Approach) veya Dinî Piyasalar Teorisi

¹ Gilles Kepel, *The Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity, and Judaism in the Modern World* (University Park, PA: Penn State Press, 1994); Rodney Stark, *The Triumph of Faith: Why the World is More Religious Than Ever* (Wilmington: ISI Books, 2015); Jose Casanova, *Public Religions in the Modern World* (Chicago: The University of Chicago Press, 1994); Grace Davie, *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging* (Oxford: Blackwell, 2008); Pippa Norris ve Ronald Inglehart, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide* (New York, NY: Cambridge University Press, 2011); P. L. Berger, *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics* (Washington, D.C.: Eerdmans Publishing Company, 1999).

² Andrew M. Greeley, *Religious Change in America* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989).

³ Ali Köse, *Kutsalın Dönüşü* (İstanbul: Timaş Yay., 2014); Bünyamin Solmaz ve İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2006).

(Religious Market Theory) olarak anılmaktadır.⁴ Genel olarak sekülerleşme tezini savunanların büyük bir çoğunluğu Avrupalı akademisyenler iken, Dinî Piyasalar Teorisi daha ziyade Rodney Stark, Roger Finke, Laurence Iannaccone ve William Bainbridge gibi Amerikalı akademisyenler tarafından geliştirilmiştir.⁵ Aslında bu beklenen bir durumdur; çünkü Avrupa ülkelerinde dinin etkisi modernleşme süreciyle birlikte önemli ölçüde azalmışken, ABD’de ise kilise üyeliği ve dinî katılım oranı hâlâ oldukça yüksektir. Dinî Piyasalar Teorisi genelde Amerikalı sosyologlar tarafından Amerikan toplumunun özelliklerinden yola çıkılarak geliştirilmiş ve teorileştirilmiştir. Fakat bu teoriyi savunanlar sadece Amerikan toplumunu değil, bütün toplumlardaki -hem geçmiş hem de şimdiki- dinî davranışı ve aktiviteleri açıkladıklarını iddia etmektedir.⁶ Dolayısıyla söz konusu teoriyi savunanlar Dinî Piyasalar Teorisinin sadece sekülerleşme tezinin modern toplumlar için cevap veremediği sorulara cevap verdiğini iddia etmemekte, aynı zamanda teorinin tarihteki toplumlar için de geçerli olduğunu iddia etmektedirler. Neden bazı toplumlar daha dindardır? Neden bazı toplumlarda dinî katılım daha yüksektir? Neden bazı dinler veya dinî gruplar etkilerini zamanla yitirmekte ve tarih sahnesinden silinmektedir? Neden bazı dinler veya dinî gruplar daha hızla büyüüp gelişmektedir? Neden Avrupa toplumları genel olarak daha seküler iken, Amerika ise daha dindar bir toplumdur? Dinî Piyasalar Teorisini savunanlar bunlara benzer soruların her

⁴ Biz bu makalede literatürde çok yaygın olarak kullanılan “Dinî Piyasalar Teorisi” kavramını tercih ettik.

⁵ Bkz. Rodney Stark ve Roger Finke, *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion* (Berkeley: University of California Press, 2000); Brian J. Grim ve Roger Finke, *The Price of Freedom Denied: Religious Persecution and Conflict in the Twenty-First Century* (New York, NY: Cambridge University Press, 2011); Roger Finke ve Rodney Stark, “The Dynamics of Religious Economics,” Michele Dillon (ed.), *Handbook of the Sociology of Religion* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003) içinde, ss.96-109; “Religious Choice and Competition,” *American Sociological Review* 63:5 (1998), ss.761-66; *The Churching of America, 1776-1990* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1992); “Evaluating the Evidence: Religious Economics and Sacred Canopies,” *American Sociological Review* 54:6 (1989), ss.1054-56; “Religious Economics and Sacred Canopies: Religious Mobilization in American Cities, 1906,” *American Sociological Review* 53:1 (1988), ss.41-49; Roger Finke ve Laurence R. Iannaccone, “Supply-Side Explanations for Religious Change,” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 527:1 (1993), ss.27-39; Rodney Stark ve Laurence R. Iannaccone, “A Supply-Side Reinterpretation of the “Secularization” of Europe,” *Journal for the Scientific Study of Religion* 33:3 (1994), ss.230-52; Rodney Stark, “Secularization, Rip,” *Sociology of Religion* 60:3 (1999), ss.249-73; P. R. Stark ve W. S. Bainbridge, *The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult Formation* (Berkeley: University of California Press, 1985); Laurence R. Iannaccone, “Introduction to the Economics of Religion,” *Journal of Economic Literature* 36:3 (1998), ss.1465-95; “Religious Practice: A Human Capital Approach,” *Journal for the Scientific Study of Religion* 29:3 (1990), ss.297-314; Rodney Stark, *The Triumph of Faith: Why the World Is More Religious Than Ever*; Massimo Introvigne ve Rodney Stark, “Religious Competition and Revival in Italy: Exploring European Exceptionalism,” *Interdisciplinary Journal of Research on Religion* 1:1 (2005), ss.1-15.

⁶ Stark ve Bainbridge, *The Future of Religion*, ss.1-18; Rodney Stark ve William Sims Bainbridge, *A Theory of Religion* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1996), ss.11-24.

birine cevap verebildiklerini iddia etmektedir.

Bizim bu makaledeki amacımız öncelikle Dinî Piyasalar Teorisinin temel aksiyomlarını incelemek ve bu teoriyi savunanların teorinin doğruluğunu ispat etmek için yaygın bir şekilde kullandıkları örnekleri nasıl ele aldıklarını göstermektir. Nihayetinde ise bu teoriye yönelik en temel eleştirileri yöneltmek Dinî Piyasalar Teorisinin de en az sekülerleşme tezi kadar problemlili olduğunu göstermeye çalışacağız. Zira, sekülerleşme tezi Avrupa tecrübesini genelleştirmekte iken, Dinî Piyasalar Teorisi de Amerika'daki dinî tecrübeyi teorileştirerek genelleştirmektedir; bu nedenle ABD dışındaki birçok toplumda din olgusunu anlamak bakımından hem yetersiz, hem de yanıltıcıdır.

Dinî Piyasalar Teorisi: Teorik Bir Çerçeve

Öncülüğünü Adam Smith ve David Ricardo'nun yaptığı klasik iktisat teorisine göre, insanlar kendi fayda ve menfaatlerini maksimize etmek için yaptıkları hesaplamalar neticesinde davranışta bulunurlar. Kendi faydasını maksimize etmenin peşinde koşan bireylerin ve firmaların birbiriyle rekabet etmesi neticesinde ise toplumsal refahın artacağı kabul edilir. Nobel ödüllü Amerikalı ekonomist Gary Becker, klasik iktisat teorisindeki bu temel yaklaşımın sadece ekonomik alan için değil, toplumsal hayatın bütünü için geçerli olduğunu iddia etmektedir.⁷ Dolayısıyla, insanlar hayatın her alanında kendi faydasını maksimize etmek için çalışmakta ve bu durum neticesinde oluşan rekabet de hayatın her alanında toplumsal ilerlemenin temelini oluşturmaktadır.

Dinî Piyasalar Teorisini savunan akademisyenler, klasik iktisat teorisindeki temel kabullerin insanın kutsal ile olan ilişkisi için de geçerli olduğunu kabul ederek insanların dinî davranış ve tercihlerinin arkasındaki temel faktörün ekonomik davranışlarındakinden farklı olmadığını ileri sürmüşlerdir. Yani Dinî Piyasalar Teorisine göre, klasik iktisat teorisinde olduğu gibi, insanların bireysel ve toplumsal dinî davranışı fayda-maliyet hesaplaması ile anlaşılabilir. Dolayısıyla bu teoride temel öncüller şunlardır: (1) Bireyler fayda-maliyet hesaplaması yaptıktan sonra rasyonel bir tercihte bulunarak faydalarını maksimize edecek şekilde davranır; ve dolayısıyla (2) insanların yapacakları tercih genel olarak birbirinden çok farklı

---

⁷ Gary S. Becker, *The Economic Approach to Human Behavior* (Chicago: University of Chicago Press, 1976).

olmayacaktır.⁸ Bu teoriyi savunanların önde gelenlerinden Finke ve Stark teorinin temel öncüllerini biraz revize ederek bireylerin mevcut şartlar dahilinde kendi bilgisi ve anlayışı sınırlarında fayda-maliyet hesaplaması yaparak dinî bir davranış ve tercihte bulunduğu fikrini başlangıç noktası olarak kabul etmektedir.⁹ Böylece, rasyonel birer aktör olarak her bir bireyin farklı dinî tercih ve davranışta bulunması Dinî Piyasalar Teorisi için bir problem olmaktan çıkmıştır.

Bu teoriye göre bir dine inanmak, din değiştirmek, bir dinî gruba üye olmak, bireysel olarak ibadet etmek veya ibadet yerlerinde toplu halde ibadet etmek gibi davranışların her biri fayda-maliyet hesaplaması neticesinde gerçekleşen rasyonel birer tercihin ürünüdür. Buradaki fayda bazıları için mutluluk ve huzur beklentisi iken bazıları için de sosyal sermayelerini arttırma olabilir.¹⁰ Ne var ki dinler sadece bu dünya için değil, bu dünyada olgusal olarak bilinemeyecek ve varlığı doğrulanamayacak olan bir gelecekte, yani öldükten sonra ahirette, gerçekleşmesi üzere çeşitli faydalar da vaat edebilmektedir.¹¹ Dolayısıyla bu dünyada yapılan ibadetler ve din adına yapılan fedakarlıklar sadece dünyevi bir fayda beklentisi ile değil, aynı zamanda ölüm sonrası gerçekleşmesi beklenen bir fayda üzerine kurulu rasyonel bir tercihin ürünüdür.

Dinî Piyasalar Teorisini savunanlara göre sekülerleşme tezindeki dinin yok olacağına dair beklentinin gerçekleşmesi çok zordur; çünkü modernlik ne kadar etkisini arttırırsa arttırsın, bilim ne kadar gelişirse gelişsin, insan metafizik sorularına cevap verebilmek için dine ihtiyaç duymaktadır. Hayatın anlamının ne olduğu, bu dünyada varlığın nedeni ve öldükten sonra ne olacağına dair sorulara ancak dinler cevap verebilmektedir. Bu nedenle Dinî Piyasalar Teorisine göre insanlık olduğu sürece dine olan inanç ve talep de hep mevcut olacaktır. Ayrıca metafizik ve dinî açıklamalar, seküler açıklamalara göre her zaman daha avantajlıdır, zira bu dünyada doğrulanamamakta, ve bireyler fayda beklentilerini doğrulanamayan bir bağlama, yani ahirete, ertelemektedir. Böylece dinî davranışı rasyonel bir temele oturtan Dinî Piyasalar Teorisi, modernliğin hayata hâkim olması neticesinde insanlığın dine ihtiyacının kalmayacağı üzerine kurulu klasik

⁸ Laurence R. Iannaccone, "Rational Choice: Framework for the Scientific Study of Religion," Lawrence A. Young (ed.), *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment* (New York, NY: Routledge, 1997) içinde, s.27.

⁹ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.38.

¹⁰ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.110; Stark ve Bainbridge, *The Future of Religion*; Iannaccone, "Religious Practice," s.6.

¹¹ Stark ve Bainbridge, *The Future of Religion*, s.6.

sekülerleşme tezi ile tam bir tezat halindedir.

Dine olan talep her zaman var olacağına göre, neden bazı toplumlar daha dindar iken, diğerleri daha az dindardır? Toplumlarda bir yaratıcıya inanma oranı genel olarak oldukça yüksek olmasına rağmen, dinî katılım oranı toplumdan topluma farklılık göstermektedir; bazı toplumlarda yüksek iken, bazı toplumlarda ise oldukça düşüktür. Daha spesifik olarak, neden Amerika'da kiliseye katılım oranı yüksek iken Avrupa'da insanların büyük bir çoğunluğu dine karşı bigânedir? Bu ve buna benzer toplumsal farklılıklar nasıl açıklanabilir? Bu sorulara cevap verebilmek için Dinî Piyasalar Teorisinin toplumsal yönünü incelemeye geçebiliriz. Bu bağlamda belirtmemiz gerekir ki bu teoride objektif olarak ölçülebilmesi ve zaman içindeki değişimin görülebilmesi nedeniyle toplumsal dindarlık, dinî kurumlara üyelik ve dinî aktivitelere katılım oranı ile ölçülmektedir.

Bu teori, bir toplumda devam eden bütün dinî aktiviteleri kapsayan durumu “dinî ekonomi” olarak kabul etmektedir.¹² Aynı ticari ekonomide olduğu gibi dinî ekonomide de müşteriler (bireyler) ve birbiriyle rekabet eden firmalar (dinî gruplar) vardır. Ticari ekonomide nasıl firmalar kendi ürünlerini piyasaya sürer, pazarlamasını yapar ve yeni müşterilere ulaşarak verimliliklerini maksimize etmeye çalışır ise, Dinî Piyasalar Teorisinde de dinî gruplar yeni müntesiplere ulaşmak için birbirleriyle rekabet eden birer rasyonel firma olarak kabul edilir.¹³ Burada vurgulanması gereken hususlardan biri, sekülerleşme tezi modernlik neticesinde dine olan talebin azalacağına yoğunlaşırken, dine olan talebin her zaman olacağını kabul eden Dinî Piyasalar Teorisi ise dindarlık üzerinde esas belirleyici faktör olarak dinî piyasadaki arzı esas almaktadır.¹⁴ Yani, bir toplumdaki dindarlığın esas belirleyicisi insanların talebi değil, dinî firmaların arzındaki çokluk ve dinî firmalar arasındaki rekabettir.¹⁵

Klasik iktisat teorisinde rekabetçi bir ekonomide maksimum verimliliğe ulaşılabileceği ve toplumsal refahın artacağı kabul edilir. Benzer bir şekilde, serbest dinî piyasa ekonomisinin olduğu toplumlarda piyasaya çok farklı dinî gruplar girebilmekte ve arz artmaktadır. Bu durum var olan dinî grupları daha da rekabetçi hale getirmektedir. Birbiriyle yeni müşteriler kazanmak

¹² Finke ve Stark, “The Dynamics of Religious Economies,” s.100; Stark ve Finke, *Acts of Faith*, ss.35-36.

¹³ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.36; Finke ve Stark, “The Dynamics of Religious Economies,” s.100.

¹⁴ Finke ve Stark, *The Churching of America, 1776-1990*, s.3; Finke ve Stark, “The Dynamics of Religious Economies,” s. 100; Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.193.

¹⁵ M. Ali Kirman, “Dinin Ekonomik Modeli: Küreselleşme Sürecinde Dine Yeni Bir Yaklaşım,” *Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18-19 (2005), ss.145-160.

için rekabet eden dinî grupların gayret ve aktiviteleri neticesinde ise toplumda dinî hayata katılım oranının maksimum verimliliğe ulaşacağı kabul edilir.¹⁶ Ancak rekabetin olmadığı ve tekelin olduğu bir dinî piyasada, tekel olan dinî grup yeni müşteriler kazanmak için çabalamaya gerek duymayacak, kendini yeni şartlara adapte etmeyecek ve yeni insanlara ulaşmak için uğraşmayacaktır. Kendini yenilemek için çaba göstermeyen dinî gruba karşı soğumuş olan ve aradığını bulamayan insanların sayısının zamanla artması ve özellikle de yeni nesillerin aradığını bulamaması neticesinde tekelin olduğu bir piyasada dinî katılım oranı oldukça düşük düzeyde seyredecektir. Ayrıca tekel olan dinî gruptan memnun olmayan müşteriler için gidecek başka bir alternatif de olmayacağı için insanlar dinî grup değiştirmek yerine dinî katılımı terk etmeyi tercih edecektir. Fakat rekabetçi bir piyasada herkesin kendine uygun dinî bir grup bulabilecek ya da tesis edebilecek olması nedeni ile insanlar dinî katılımı terk etmek yerine piyasada mevcut olan kendi anlayışlarına uygun bir dinî grubun aktivitelerine katılacak ve neticesinde toplumdaki dindarlık oranı yükselecektir.

Bu teoriye göre, ticari bir ekonomide serbest piyasanın oluşup oluşmaması hususunda devletin belirleyici olması gibi, bir din ekonomisinde de rekabetçi bir serbest dinî piyasanın oluşup oluşmamasında en önemli faktör devletin dinlere karşı tutumudur. Eğer devlet piyasaya müdahale eder, piyasayı düzenlemeye çalışır ve özellikle de belirli bir dinî grubu desteklerse, ticari ekonomide olduğu gibi, oluşan haksız rekabet neticesinde devletin desteklediği grubun piyasada tekel oluşturması beklenir. Devletin desteği çok farklı şekillerde tezahür edebilir. Ama genel olarak devletin resmî bir dini olur ve ona bir dizi ayrıcalıklar sağlar. Devlet dinî eğitim verebilir, tekel olan dinî gruba ait ibadet yerlerini vergiden muaf tutabilir, din adamlarını devlet memuru kabul ederek maaşlarını ödeyebilir, ve/veya diğer dinî grupları baskı altına alarak aktivitelerini kısıtlayabilir.¹⁷ Devlet desteği neticesinde tekel olan dinî grup ve din adamları varlıklarını devam ettirmek için yeni üyelere ihtiyaç hissetmezler ve insanların gönüllerini kazanmak için uğraşmazlar. Dolayısıyla devlet tarafından desteklenen bir din adamları grubu toplumsal dindarlığın artmasında etkili değildir. Tekel olan dinden soğuyan insanların sayısı zamanla arttıkça toplumda dinî katılım oranı giderek azalacaktır.

¹⁶ Stark ve Iannaccone, "A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe," s.232.

¹⁷ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.199.

Ancak devlet tarafsız konumunu koruyarak dinî piyasaya müdahale etmiyor ve bütün dinî gruplar için dinî özgürlükleri garanti altına alıyorsa, serbest bir dinî piyasa ekonomisi oluşacak ve dini arz zamanla artacaktır. Dinî özgürlükler garanti altına alındığında yer altına inmiş dinî gruplar tekrar faaliyetlerine başlayacak, piyasada var olan dinî gruplardan ayrılmalar olacak ve zaman içinde birçok yeni dinî grup piyasaya girecektir.¹⁸ Böyle bir ortamda dinî bir grubun tekel oluşturması mümkün olmayacak ve zamanla çoğulcu ve rekabetçi bir dinî piyasa ekonomisi oluşacaktır. Bu durumda devletin tarafsız olduğu rekabetçi bir piyasada dinî gruplar ayakta kalabilmek için gönüllülük ve adanmışlık ile yeni insanlara ulaşmak zorundadır. Dolayısıyla devletten maaş almayan din adamları ayakta kalabilmek için aktif olmak ve yeni üyeler bulmak zorundadır. Rekabet ortamı neticesinde oluşan enerji ise toplumda dindarlığın artmasına neden olacaktır.¹⁹

Ayrıca bir dinî grup toplumda tekel haline geldiğinde toplumdaki diğer kurumlar üzerinde etkisini arttırmaya başlayacaktır.²⁰ Siyaset, mimari ve eğitim gibi toplumun hemen hemen her alanında tekel olan dinin sembolleri, retorîği ve ritüelleri görünecektir. Siyasetçiler devamlı dinî referanslar verecek, şehir merkezlerinde görkemli ibadet yerleri yapılacak, dinî kurallar ve öğretiler okullarda herkese öğretilecek, yazılı ve görsel medyada din adamları sık sık görünecektir. Kısaca toplum dinî bir görünüme bürünecektir. Peki böyle bir toplum gerçekten dindar bir toplum mudur? Dinî Piyasalar Teorisine göre bu aldatıcı bir dindarlıktır ve sadece görünüşten ibarettir; çünkü böyle bir toplumda gönüllü olarak dinî aktivitelere katılan insanların sayısı çok az olacaktır. Ancak serbest bir dinî piyasada ise durum çok daha farklı olacaktır. Dinî grupların hiçbirinin toplumda tekel oluşturacak olmaması nedeni ile toplum daha nötr bir görünüme sahip olacaktır. Kamusal alanda dinî bir görüntü oluşmayacak olması nedeni ile toplum daha seküler görünecektir, ama bu durum sekülerleşme tezinin beklediğinden çok farklı bir durumdur; çünkü dinî gruplar arasındaki rekabet neticesinde toplum dinî bakımdan daha canlı ve dindar, toplumda dinî katılım oranı ise oldukça yüksek olacaktır.²¹

Bu teori serbest bir dinî piyasanın oluşmasında en önemli faktörün devletin tutumu olduğunu kabul etmesine rağmen bazen kültürel faktörlerin

¹⁸ Finke ve Stark, "The Dynamics of Religious Economies," s.101.

¹⁹ Stark ve Iannaccone, "A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe," s.236.

²⁰ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.199.

²¹ Stark ve Iannaccone, "A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe," s.234.

de dinî çoğulculuğun oluşmasına engel olabileceğini kabul etmektedir.²² Bazen devletler gerekli bütün yasal düzenlemeleri yapabilir ve bütün dinlere eşit mesafede olduğunu deklare edebilir ama yine de hâkim dinin bazı toplumsal ve kültürel ayrıcalıkları çoğulcu bir serbest dinî piyasa ekonomisinin oluşmasını engelleyebilir veya oluşması oldukça zaman alabilir. Bu durumda toplumsal dindarlık oranı düşük olacaktır. Ama devlet tarafsız olduğu müddetçe toplum, farklı dinleri zamanla kabul edecek ve yadsımayacaktır. Neticesinde ise toplumsal dindarlık artmaya başlayacaktır.

Dinî Piyasalar Teorisine göre dindarlığın asıl kaynağı din değiştirmeden ziyade, çoğulcu bir dinî piyasada insanlar için kendi dinlerinin doğrulanması ve hem din adamlarının hem de bireylerin kendi dinlerine olan bağlılığın artmasıdır.²³ Zira, rekabet ortamında toplumda etkin olan dinler piyasadaki varlığını koruyabilmek için daha azimli olacak, kendilerini yeni şartlara adapte edebilecek ve müminleri kaybetmemek için çalışacaktır. Elbette bu durum din değiştirmenin olmayacağı anlamına gelmez. Bazı dinlerde aradığını bulamayan insanlar için serbest bir dinî piyasada yeni ürünler arasında seçme imkânı artmakta ve bu insanlar için din değiştirmek daha kolay hale gelmektedir. Fakat, bu teoriye göre, insanların din değiştirmesinde esas olan teolojik ve doktrinal bir düşünme değildir. Zira din değiştirenlerin çok azı gerçekten bilinçli bir şekilde din değiştirmektedir. Din değiştiren insanların büyük bir çoğunluğu dindar bile değildir ve genelde eski dini ile güçlü bir grup bağı olmayan kişilerdir.²⁴ Bu teoriye göre din değiştirenlerin çoğu yeni bir sosyal çevre sahibi oldukları için din değiştirmektedir. Dolayısıyla din değiştirmenin temelinde toplumsal ve sosyal bağlar vardır.²⁵ İnsanlar farklı dinden insanlar ile tanışmalarının neticesinde yeni sosyal ağlar oluşturduktan sonra yeni çevrelerine uyum sağlamak, sosyal sermayelerini arttırmak ve faydalarını maksimize etmek için din değiştirmektedir. Başka bir ifadeyle, içinde buldukları çevrenin getirilerinden daha fazla yararlanabilmek için din değiştirmektedirler. Bu nedenle din değiştirmeler daha çok evlilik, göçmenlik veya yeni arkadaş grubuna dahil olma neticesinde gerçekleşmektedir.²⁶ Din değiştirenler dahil oldukları dinin sosyal parçası olmakta ve toplumdaki dışlanmışlıklarını yeni dinin içinde daha aktif olarak telafi etmekte ve güçlü sosyal ve dinî bağlar

²² Finke ve Stark, "The Dynamics of Religious Economies," s.102.

²³ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, ss.227-28.

²⁴ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.121.

²⁵ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.135.

²⁶ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, ss.116-20.

oluşturmaktadırlar.

Rekabet ortamının olmadığı toplumlarda normalde dinî katılım oranının düşük olması beklenir ama bazı toplumlarda bu durum geçerli değildir ve yüksek bir dinî katılım oranı görülmektedir. Serbest bir dinî piyasa ekonomisi olmasa bile bazen bazı toplumlarda piyasada hâkim olan din çok aktif olabilir ve neticesinde dindarlık oranı çok yüksek olabilir. Dinî Piyasalar Teorisine göre, bu durum siyasi ve toplumsal çatışmalarda dinin toplum için önemli işlevleri olduğu zamanlar için geçerlidir. Din; etnik, ideolojik, toplumsal veya ulusal çatışmaların olduğu toplumlarda bir araç haline dönüştüğünde din adamları oldukça aktif olacak ve bu durum dinî bir canlanmaya ve yüksek oranda dinî katılıma neden olacaktır.²⁷ Dinî çoğulculuk olmamasına rağmen Polonya’da ve Katolik İrlanda’da dinî katılım oranının çok yüksek olmasının nedeni dinin toplumsal mücadelede bir araca dönüşmesidir.²⁸ Polonya’daki yüksek oranda dinî katılımın nedeni Katolik Kilisesinin Sovyet komünist rejimine karşı mücadelede öncü olmasıdır. 1970’lerin sonunda kiliseye haftalık katılım oranı %80’dir; 1990’da bu oran %68’e, 1995’te ise %48’e düşmüştür.²⁹ Yani mücadele ruhu azaldıkça dinî katılım oranı da düşmektedir. İrlanda’da da benzer bir durum söz konusudur. Tarih boyunca İrlanda’da Katoliklik İngiltere’ye karşı olan mücadelede önemli bir rol oynamaktadır. Bu durum dinî katılım oranını da etkilemekte ve gerginliğin şiddetine bağlı olarak dinî katılım oranı da değişmektedir. Katolikliğin İngiltere ile devam eden mücadelede hâlâ etkin olması nedeni ile İrlanda’da dinî katılım oranı birçok Avrupa ülkesine göre oldukça yüksektir.³⁰

Dindar Amerika, Seküler Avrupa?

Dinî Piyasalar Teorisini savunanlar iddialarını desteklemek için hem karşılaştırmalı hem de tarihsel incelemeler yaparak teorinin doğruluğunu göstermeye çalışmaktadır. Özellikle de inceledikleri örnekler ile dinî çoğulculuk ve dindarlık arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu göstermeye gayret etmektedirler. Yapmış oldukları çalışmalarda genellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa ülkelerinden bazılarını ayrıntılı olarak inceledikleri için biz de burada bu teoriyi savunanların Amerika ve Batı Avrupa ülkelerini nasıl ele aldıklarını göstereceğiz.

Dinî Piyasalar Teorisinde Amerika, teorinin doğruluğunu ispatlamak için

²⁷ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.202.

²⁸ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.220.

²⁹ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.240.

³⁰ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, ss.240-241.

en yaygın kullanılan örneklerden biridir. Aslında Dinî Piyasalar Teorisi Amerika'daki dindarlığın teorileştirilmesi üzerine kuruludur. Aynı zamanda, bu teoriye göre Amerika'daki dinî canlılık modernitenin din üzerinde negatif bir etkisinin olmadığına da göstergelerinden biridir. Zira Amerika bilim, sanayi, ekonomi ve şehirleşme gibi modernliğin etkisinin çok bariz olduğu birçok alanda dünyanın en gelişmiş ülkelerinden biri olmasına rağmen 1970'lerden günümüze kadar haftalık %35-45 gibi bir dinî katılım oranı ile Avrupa ortalamasının çok üzerinde bir dinî katılım oranına sahiptir.³¹

ABD'de kuruluşundan beri din ve devlet işleri birbirinden çok katı bir şekilde ayrılmıştır. Amerikan anayasasına göre devlet hiçbir dinî kurala göre yönetilmez ve hiçbir dinî grubu destekleyemez. Bu nedenle genel olarak Amerikan hükümetleri hiçbir dinî gruba açıkça ayrıcalık göstermemeye ve her birine eşit mesafede durmaya çalışmıştır. Devlet dinî gruplara herhangi bir finansal destek de sağlamamakta ve din adamlarına maaş ödememektedir. Her bir dinî grup devlet desteği olmadan varlığını devam ettirmek zorundadır. Ayrıca bütün dinî gruplar için dinî özgürlükler Amerika'nın kuruluşundan beri anayasal koruma altındadır. Dinî gruplar her türlü faaliyetlerini açıktan yapabilir ve yeni üyeler kazanmaya çalışabilir. Dolayısıyla Amerika'da kuruluşundan beri mevcut olan bir serbest dinî piyasa ekonomisi vardır.

ABD'de devletin dinî grupları desteklememesi nedeni ile insanlar gönüllü olarak dinî gruplara üye olmakta ve onları gönüllü olarak finanse etmektedir. Dolayısıyla devlet desteğinin olmadığı rekabetçi bir ortamda dinler ve kiliseler kendi varlıklarının devamını garanti altına alabilmek için var olan üyelerini korumak ve yeni üyeler kazanmak zorundadır. Bu nedenle Amerika'da din adamları kendi kiliselerini yönetmek ve idare etmek zorunda olan iş adamları gibidir. Dolayısıyla onlar yeni kişilere ulaşmak, kiliseye yeni üyeler kazandırmak ve kilisenin devamını sağlamak zorundadırlar. Aksi takdirde işsiz kalırlar. Bu sebeple, din adamları ve dinî gruplar insanların taleplerini, değişen şartları, nesilden nesile değişen ihtiyaçları dikkate almak zorunda ve insanlara ulaşmak için yeni teknikler bulmak zorundadır. Yeni müşteriler bulabilmek için de dinî gruplar temel inançlarını değiştirmeden insanların ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde dini ve dinî kurumları şekillendirmişler³² ve sosyal ve kültürel faaliyetler (okuma grupları, sportif faaliyetler, yaz kampları vb.) ile kiliseleri birer toplanma merkezi haline

³¹ Stark, *The Triumph of Faith*, s.189; Norris ve Inglehart, *Sacred and Secular*, s.74.

³² Roger Finke, "Church Membership in America: Trends and Explanations," Helen Rose Ebaugh (ed.), *Handbook of Religion and Social Institutions* (Boston, MA: Springer, 2006) içinde, s.340.

getirmişlerdir. İbadet yerleri insanlar için hiçbir cazibesi olmayan soğuk yerlerden birçok aktivitenin olduğu birer toplanma ve cazibe merkezine dönüşmüştür.

Rodney Stark ve Roger Finke 1776'dan 2000'li yıllara kadar Amerika'daki kiliseye üyelik oranını inceledikten sonra Amerika'da dinî çeşitliliğin artması ile birlikte kilise üyelik oranının da gittikçe arttığını iddia etmektedirler. Stark ve Finke'e göre, 1776 yılında %17 olan kilise üyeliği, 1860'da %37'ye, 2000 yılında ise %63'e yükselmiştir.³³ Bu zaman diliminde ise Amerika'da dinî çeşitlilik oldukça artmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda bazı Protestan gruplar dinî piyasaya genel olarak hâkim iken, serbest bir dinî piyasa olması ve devletin dinî özgürlükleri garanti altına alması nedeniyle zamanla piyasadaki arz artarak dinî çeşitlilik ve çoğulculuk sağlanmıştır. Piyasada var olan dinlerden de bölünmeler yaşanarak Mormonluk ve Yehova Şahitleri gibi yeni dinî gruplar oluşmuş ve kendi etki alanlarını arttırmak için aktif bir mücadele içine girmişlerdir. Ayrıca göçler ile Katolikler, Yahudiler, Budistler, Hindular ve Müslümanların da dinî piyasaya girmesi ile Amerika'da dinî çeşitlilik daha da artmıştır. Günümüzde Amerika'da 1500'den fazla Protestan grup bulunmakta ve bu gruplar dinî piyasanın %48'ini kontrol etmektedirler.³⁴ Dinî piyasanın %78'i ise Hristiyan gelenek içinde kalan Katolik, Protestan ve Ortodoks gibi gruplara aittir.³⁵ Böyle bir rekabet ortamının neticesi olarak da ayakta kalabilmek için devamlı müşteri bulan dinî gruplar sayesinde Amerika'da kilise üyeliği gittikçe artmaktadır.³⁶ Kilisesinden memnun olmayan insanlar da, kiliseye gitmeyi terk etmek yerine oldukça farklı seçeneklerin olduğu bir toplumda kendilerine uygun yeni bir kilise mutlaka bulabilmektedir. Dolayısıyla birbiriyle rekabet eden dinî gruplar devamlı olarak yeni insanlara ulaşmakta ve başka dinlerden memnun olmayan insanlar memnun olacakları bir dinî grup bulabilmektedir. Rekabete ayak uyduramayan dinî gruplar ise zamanla yok olmakta veya etkisini yitirmektedir. Stark ve Finke, 1906 yılı nüfus sayım istatistiklerini kullanarak Amerika'nın en büyük 150 şehri üzerine yapmış oldukları başka bir çalışmalarında ise kilise üyeliği ve dinî çeşitlilik arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu göstermektedirler. Onlara göre dinî çeşitliliğin olduğu

³³ Roger Finke, "Church Membership in America," s.336; Finke ve Stark, *The Churching of America*, s.23.

³⁴ Stark, *The Triumph of Faith*, s.185.

³⁵ Stark, *The Triumph of Faith*, s.185.

³⁶ Roger Finke, Avery M. Guest ve Rodney Stark, "Mobilizing Local Religious Markets: Religious Pluralism in the Empire State, 1855 to 1865," *American Sociological Review* 61:2 (1996), ss.203-18; Roger Finke ve Rodney Stark, "Religious Economies and Sacred Canopies."

şehirlerde insanlar kiliselere daha fazla üye ve daha dindar olmaktadır.³⁷ Kısaca, Dinî Piyasalar Teorisine göre Amerika’da devletin tarafsız olması ve dinî özgürlüklerin garanti altına alınması nedeni ile dinî çoğulculuk sağlanmış ve bu çoğulculuk neticesinde oluşan dinî rekabet ile dindarlık ve dinî katılım oranı artarak devam etmiştir. Amerika’da dindarlığın yüksek olmasının ve canlı bir dinî hayatın olmasının sebebi dinî özgürlük ve din-devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıdır.

Avrupa’da ise durum Amerika’dan oldukça farklıdır. Avrupa’daki insanların büyük bir çoğunluğu tanrı ve ahiret inancına sahip olmasına rağmen, Avrupa’nın birçok ülkesinde dinî katılım oranı oldukça düşüktür. Mesela, 1981-1983 yıllarında haftalık kiliseye katılım oranı Danimarka’da %3, Finlandiya’da %4, İsveç’te %6, Fransa’da %11, İngiltere’de %14, Batı Almanya’da ise %20’dir.³⁸ Bu oran 2001 yılı için Belçika’da %19, İspanya’da %26, Fransa’da %8, Almanya’da %16, İngiltere’de %14, Danimarka’da %3, İsveç’te %7, İtalya’da ise %40’tır.³⁹ Peki, Avrupa’da insanlar genel olarak bir dinî inanca sahip olmalarına rağmen dinî katılım oranı neden düşüktür?

Dinî Piyasalar Teorisine göre, Avrupa’daki dinî katılım oranındaki düşüklüğün sebebi Avrupa ülkelerinde genel olarak serbest bir dinî piyasa ekonomisinin olmamasıdır. Avrupa’daki birçok ülke (Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Norveç, İsviçre, İngiltere) milli kimlikleriyle özdeşleşmiş bir dini (veya kiliseyi) resmî olarak desteklemekte ve ona çeşitli ayrıcalıklar sağlamaktadır.⁴⁰ Devletler genel olarak kiliseler için vergi toplamakta ve din adamlarına maaş vermektedir. Başka bir ifadeyle devlet dinî piyasaya müdahale etmekte ve bir dinî gruba açıkça destek vererek haksız rekabet ortamının oluşmasına neden olmaktadır. Bu durum rekabetçi ve serbest bir dinî piyasanın oluşmasına engel teşkil etmektedir. Neticesinde ise insanların gönülleri kazanmak için çaba göstermeyen tembelleşmiş dinî gruplar piyasaya hâkim olmakta ve dindarlık oranı düşmektedir.

Ayrıca, her ne kadar Avrupa’da dinî özgürlüklerin var olduğu kabul edilse de, Dinî Piyasalar Modelini savunanlara göre Avrupa genelinde dinî özgürlükler Amerika’daki gibi tam anlamıyla garanti altına alınmamıştır.

³⁷ Finke ve Stark, “Religious Economies and Sacred Canopies.”

³⁸ Stark ve Iannaccone, “A Supply-Side Reinterpretation of the “Secularization” of Europe,” s.245.

³⁹ Norris ve Inglehart, *Sacred and Secular*, s.74.

⁴⁰ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, ss.228-239; Stark ve Iannaccone, “A Supply-Side Reinterpretation of the “Secularization” of Europe,” ss.237-239; Introviğne ve Stark, “Religious Competition and Revival in Italy,” s.3; Stark, *The Triumph of Faith*, ss.51-54.

Avrupa’da dinî bir özgürlükten ziyade, farklı dinlerden olanların ibadet etmelerine gösterilen bir hoşgörü vardır.⁴¹ Dinî özgürlüklerin Amerika’da olduğu gibi tam anlamıyla garanti altına alınmamış olması ve her bir dinî grubun eşit şartlar altında mücadele etmemesi nedeni ile piyasaya girmeye çalışan veya piyasada etkinliklerini arttırmaya çalışan dinî gruplar çeşitli toplumsal baskılar ve bürokratik zorluklar ile karşılaşmaktadır.⁴² Avrupa’da birçok dinî grup hükümet ve medya tarafından fanatik, terörist, sapkın ve illegal olarak damgalanmakta, bu durum neticesinde bürokratik ve toplumsal düşmanlık artmakta ve birçok dinî grup baskı altında tutulmaktadır. Mesela Almanya, Fransa ve Belçika’da Yehova Şahitleri ve Scientolojistler siyasi ve toplumsal baskı altındadır.⁴³ Dolayısıyla Avrupa’da hem devletlerin belli başlı bazı dinî grupları desteklemesi hem de yeni dinî grupların piyasaya girmesinde zorluklar ile karşılaşması nedeniyle haksız rekabet ortamı oluşmaktadır. Serbest bir dinî piyasa ekonomisinin olmaması neticesinde Avrupa’nın birçok ülkesinde belli başlı dinî gruplar piyasaya hâkim olmakta ve tekel oluşmaktadır. Devlet koruması altındaki kiliseler, müşteri bulmak için yeterince çalışmamakta ve kendilerini yeni durumlara ve yeni nesillerin ihtiyaçlarına adapte etmemektedir. Her ne kadar insanlar bir dine inansalar da çok fazla alternatifleri olmadığı için memnun olmadıkları dinî grubun aktivitelerine katılmamayı tercih etmektedirler. Bunun neticesinde ise dinî katılım oranı çok düşmüştür.⁴⁴ Bu nedenle Dinî Piyasalar Teorisine göre Avrupa’daki dinî katılımın düşük olmasının sebebi modernleşme değil, dinî piyasanın rekabetçi olmamasıdır.

Diğer taraftan da genel olarak Avrupa’nın modernleşme öncesinde oldukça dindar olduğu kabul edilir. O halde, serbest bir dinî piyasanın olmamasına rağmen geçmişte dindar bir Avrupa’nın varlığı nasıl açıklanabilir? Aslında Dinî Piyasalar Teorisine göre Avrupa’nın geçmişte dindar olduğu bir varsayımdan öteye geçmemektedir. Dinî Piyasalar Teorisini savunanlar, sıklıkla son zamanlarda yapılan tarihsel çalışmaları referans göstererek modernlik öncesi Avrupa’da da dinî katılımın çok düşük olduğunu göstermeye çalışmaktadır.⁴⁵ Fakat daha önceden açıkladığımız gibi modern-öncesi Avrupa’da dinî bir tekelin olması nedeni ile hâkim din olarak

⁴¹ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.232.

⁴² Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.233.

⁴³ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, ss.233-35; Stark, *The Triumph of Faith*, ss.52-53.

⁴⁴ Stark, *The Triumph of Faith*, ss.37-66; Stark ve Iannaccone, “A Supply-Side Reinterpretation of the “Secularization” of Europe,” ss.1-4; Stark ve Finke, *Acts of Faith*, ss.228-239.

⁴⁵ Stark ve Iannaccone, “A Supply-Side Reinterpretation of the “Secularization” of Europe,” ss.241-244; Stark, “Secularization, Rip,” ss.255-260.

Katoliklik toplumun her alanına sirayet etmiştir. Mesela, taç giyme törenleri dinî bir ayin ile yapılmakta, evlilikler dinî kurallara göre gerçekleşmekte ve şehir merkezlerinde büyük katedraller görülmektedir. Dolayısıyla günümüzden geçmişe bakıldığında Orta Çağ Avrupa'sında herkesin dindar olduğu izlenimine kapılmak mümkündür. Aslında bu yanıltıcı bir durumdur. Oysa Avrupa'da Dinî Piyasalar Teorisini savunanlara göre tarih boyunca insanların büyük bir çoğunluğu dine karşı ilgisizdir ve dinî katılım oranı çok düşüktür.

Dinî Piyasalar Teorisinin Avrupa için genel yaklaşımını ana hatlarıyla verdikten sonra, teoriyi savunanların bazı ülkeleri nasıl incelediklerini göstererek konuyu daha da detaylandırabiliriz. Dinî Piyasalar Teorisini savunanların Avrupa'da en çok incelediği ülkeler genelde İskandinav ülkeleridir. İskandinav ülkeleri genel olarak Protestandır ve devletlerin resmi olarak desteklediği kiliseleri vardır. Ayrıca, bu ülkelerin her birinde dinî özgürlük yasal olarak korunmaktadır ama dinî piyasaya devlet tarafından müdahale edilmesi nedeniyle haksız bir rekabet ortamı vardır. Bu teoriye göre, devlet tarafından desteklendikleri için İskandinav din adamları yeterince istekle çalışmamaktadır. Bu durumun neticesi olarak da İskandinav ülkeleri oldukça düşük oranda dinî katılıma sahiptir. Her bir İskandinav ülkesini incelemek yerine biz burada İsveç'e yoğunlaşmak istiyoruz. Zira dinî katılımın çok düşük olması nedeni ile İsveç hem sekülerleşme tezini savunanlar tarafından sekülerleşmenin bir zaferi olarak, hem de Dinî Piyasalar Teorisini savunanlar tarafından kendi teorilerinin doğruluğunu göstermek için sıklıkla incelenmektedir.⁴⁶

İsveç Lutheryan kilisesi bir devlet kurumudur ve İsveç Kralı kilisenin başı olarak kabul edilmektedir. Devlet kiliseyi özel kanunlarla korumaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında 1862'ye kadar bütün vatandaşlar doğdukları andan itibaren kilisenin doğal üyesi kabul edilmiştir.⁴⁷ 1873 yılına kadar İsveç vatandaşlarının Katolik olması yasaktır ve her vatandaşın yılda en az bir kez kiliseye gitmesi yasal olarak zorunludur.⁴⁸ Bu gibi yasal zorunluklar zamanla kalkmış olsa da, günümüzde İsveç Lutheryan Kilisesi hâlâ devlet tarafından açıkça desteklenmektedir. Din adamları bürokrasinin bir parçası olarak devlet memurudur ve diğer devlet memurları gibi hükümet ile maaş ve mesai pazarlığı yapmaktadır.⁴⁹ Maaşları da genel olarak oldukça iyidir.

⁴⁶ Stark, *The Triumph of Faith*, s.47.

⁴⁷ Stark ve Iannaccone, "A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe," s.237.

⁴⁸ Stark ve Iannaccone, "A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe," s.237.

⁴⁹ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.231.

Devlet vatandaşlardan kilise vergisi almakta ve toplanan vergiler Lutheryan din adamlarının maaşları ve kiliselerin ihtiyaçları için kullanılmaktadır. Hatta herhangi bir dine inanmayanlar bile kilise vergisinin %40'ını ödemek zorundadır.⁵⁰ İsveç'te yasal olarak dinî özgürlükler garanti altındadır ve diğer dinî firmalar teorik olarak piyasaya her zaman girebilirler. Ancak pratikte ciddi zorluklar ile karşılaşmaktadırlar.⁵¹ Lutheryan bürokrasi diğer dinlerin piyasaya girmesi konusunda çok istekli değildir. Bu nedenle bürokrasi devletin resmî dinini korumak için diğer dinî gruplara zorluk çıkarmaktadır. Peki devletin bu derece ayrıcalık tanıdığı ve desteklediği kiliseye katılım oranı nedir? İsveç'te halkın %90'ı kilise üyesidir ve %80'i çocuklarını vaftiz etmektedir; ancak haftalık olarak kiliseye gitme oranı 1981'de %6, 1990'da %4, 2001'de %7'dir.⁵² Dinî Piyasalar Teorisini savunanlara göre, kiliseler boş olmasına rağmen insanların kiliseye gelip gelmemesi din adamlarının çok umurunda olan bir durum değildir; çünkü maaşları her ay düzenli olarak yatmakta ve kiliseler devlet tarafından finanse edilmektedir.⁵³

Avrupa'da Katolikliğin hâkim olduğu İtalya, İspanya ve Portekiz gibi ülkelere baktığımızda ise, her ne kadar II. Vatikan Konsili'nin dinî özgürlükleri kabul etmesinden sonra bazı değişiklikler olsa da, tarih boyunca devletler genel olarak Katolikliği açıkça desteklemiş ve diğer dinî gruplar için tam anlamıyla serbest ve eşit bir ortam oluşturmamıştır.⁵⁴ Örnek olarak İtalya'yı daha ayrıntılı olarak inceleyebiliriz. İtalya'da zaman zaman farklı politikalar olsa da devlet Katolik Kilisesini açıkça desteklemektedir. Katoliklik İtalya'da 1940'lara kadar devlet dini olarak kabul edilmekteydi ve dinî piyasaya hâkim olan tek dindi. Diğer dinî gruplar aynı haklara ve ayrıcalıklara sahip değildi. Diğer dinler ise çok sınırlı bir özgürlüğe sahipti ve en fazla ibadet etmeleri hoş görülürdü. Ancak 1960'larda II. Vatikan Konsilinden sonra devlet diğer dinlere de benzer haklar vermeye başlamıştır. Mesela 1973'ten beri Protestanlar da devlet radyo ve televizyonunda yayın yapma hakkına sahip olmuştur. Hem dinî özgürlüklerin artması hem de artan göçler ile birlikte dinî çoğulculuk artmış ve İtalya'da dinî piyasaya Protestanlar, Ortodokslar, Müslümanlar, Budistler, Hindular ve yeni dinî

⁵⁰ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, s.230.

⁵¹ Stark ve Iannaccone, "A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe," s.238.

⁵² Stark ve Iannaccone, "A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe," s.245; Norris ve Inglehart, *Sacred and Secular*, s.74.

⁵³ Stark ve Finke, *Acts of Faith*, ss.230-31.

⁵⁴ Stark ve Iannaccone, "A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe," s.236; Introigne ve Stark, "Religious Competition and Revival in Italy," s.5.

hareketlerin girmesiyle dinî rekabet ortamı oluşmaya başlamıştır. Peki artan dinî özgürlüklerin ve dinî çoğulculuğun dindarlık üzerindeki etkisi nedir? Stark ve Introvigne'ye göre İtalya'da devlet tarafsızlaştıkça ve dinî özgürlükler daha da arttıkça, artan rekabet neticesinde İtalya'da dinî bir canlanma yaşanmakta ve Katolik Kilisesine olan katılım oranı ve toplumsal dindarlık daha da belirginleşmektedir. 1981'de haftalık Katolik Kilisesine katılma oranı %32 iken 1990'da %38'e, 1999'da da %40'a çıkmıştır.⁵⁵

Dinî Piyasalar Teorisine Eleştirel Yaklaşımlar

Buraya kadar Dinî Piyasalar Teorisinin temel yaklaşımlarını ve temel örneklerini bu teoriyi geliştirenlerin çalışmalarından yararlanarak inceledik. Söz konusu teori, her ne kadar oldukça iddialı bir şekilde dinî davranışı ve toplumlar arasındaki dinî farklılıkları hem geçmişte hem de günümüzde açıkladığını ileri sürse de eleştiriye oldukça açık bir teoridir.

Haklı olarak bu teorinin en fazla eleştirildiği noktalardan biri, ekonomik alandaki fayda-maliyet üzerine kurulu rasyonel bir hesaplamanın dinî alanı anlamak için uygun ve gerçekçi olmadığıdır. İnsanlar dinî inançlarının doğruluğunu rasyonelleştirmeye çalışabilirler ama ekonomik alandaki rasyonel hesaplamanın yani bir ürünü alırken yapılan fayda-maliyet hesaplamasının dinî alana uygulanması pek mümkün değildir. Mesela insanlar bir araba satın almadan önce çeşitli hesaplamalar yapabilir ve sonrasında ise kolayca arabalarını değiştirebilirler. Ancak bir din seçmek veya değiştirmek araba almak için yapılan hesaplamalardan çok farklıdır. Dinlerde esas olan hakikat arayışı ve hakikate olan inançtır. İnsanların sosyal çevresi değişmiş olsa bile, hakikat olduğuna inanmadan kolayca din değiştirmesi mümkün değildir.⁵⁶ Hakikatin ne olduğu ve hakikate nasıl ulaşılacağı oldukça tartışmalı olabilir ama insanlar birer müşteri gibi değil, hayatlarında rehber olarak düşündükleri hakikatlere göre din seçerler. İnsanların çoğu dinini fazla sorgulamadan, bunu nesilden nesile aktarılan kültürün ve kimliğin bir parçası olarak hakikat telakki ederler. Dinî vecibelerini yerine getirmeseler de ibadetlere katılmasalar da insanlar rasyonel bir hesaplama neticesinde gerçekleşen bir fayda beklentisi ile bir meta gibi din seçmezler ve kendi hakikat inançlarını değiştirmezler.

Belki Amerikan toplumunda bir insan Baptist Kilisesine üye iken kilisesini değiştirip Methodist Kilisesine katılabilir. Bu durum insanlar için

⁵⁵ Introvigne ve Stark, "Religious Competition and Revival in Italy," s.11.

⁵⁶ Carl L. Bankston III, "Rationality, Choice and the Religious Economy: The Problem of Belief," *Review of Religious Research* 43:4 (2002), ss.311-25.

hakikat anlayışı bakımından çok ciddi bir dönüşüm değildir ve böyle bir değişim için fayda-maliyet hesaplaması yapılarak kilise değiştirilebilir. Ama Baptist olan birinin Mormon veya Katolik olması ciddi bir dönüşümdür ve bunun örneğine az rastlanır. Daha da az rastlanan bir durum ise Baptist birinin Hinduizm veya İslam gibi Hristiyan geleneği dışında bir dini tercih etmesidir. Böyle bir değişimin fayda beklentisi neticesinde gerçekleşmesi pek mümkün değildir. Velhasıl Amerika'daki dindarlığın ve kilise üyeliğinin açıklanmasında Protestan kiliseler arasındaki rekabet etkili olabilir ama Dinî Piyasalar Teorisini savunanların iddia ettiği gibi dindarlığın açıklanmasında çoğulcu ve rekabetçi bir dinî piyasanın olup olmaması her toplum için geçerli değildir. Hatta bu durum sadece Amerika'da Protestan kiliseler arasındaki rekabet neticesinde gerçekleşen yüksek oranda dinî katılım oranını açıklamak için geçerlidir. Bu nedenle bu teori Amerika'ya has bir durumun genelleştirilmesidir.

Ayrıca maaşlarının devlet tarafından ödendiği rekabetçi olmayan dinî piyasalarda din adamlarının yeterli motivasyon ile çalışmayacakları ve insanları ikna etmek için çabalamayacakları iddiası da pek gerçekçi değildir. Din adamlarının işlerini severek yüksek bir motivasyon ile yapıp yapmayacakları maaşlarından ayrı bir husustur. Belki bazı din adamları için bu durum geçerli olabilir; ama din adamları genel olarak insanların dinî konuları bilmesi gerektiğini düşünerek ve dinî vecibelerin yerine getirilmesi gerektiğine inanarak toplumsal dindarlığın artmasını isterler. Steve Bruce bu durumu desteklemek için öğretim üyeleri örneğini vermektedir.⁵⁷ Öğretim üyelerinin de maaşları garanti altındadır; ama birçok öğretim üyesi derslerinin verimli geçmesini, öğrenciler arasında popüler olmasını ve öğrencilerin dersinden faydalanmasını ister. Muhakkak bazı öğretim üyeleri için bu durum geçerli değildir. Din adamları için de benzer bir durum söz konusudur. Çoğu din adamı maaşlarını garanti altına almak için değil, dinî hakikatleri insanların bilmesi gerektiğini düşünerek çalışmaktadır. Din adamlarının maaşlarını devletten almaları onları dindarlığın artması için çalışmaktan alıkoymaz. Zira din adamlarının motivasyon kaynağı maaştan ziyade dinî bir motivasyondur.

Ayrıca kendi teorilerini desteklemek için kullandıkları örnekler üzerine derinlemesine yapılmış olan incelemeler Finke ve Stark'ın kullandıkları istatistiksel yaklaşımlarda ciddi problemler olduğunu ve bazı çalışmalarda

⁵⁷ Steve Bruce, *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s.144.

istatistiksel manipölasyon yaptıklarını göstermektedir. Mesela Finke ve Stark, 1906 Amerikan nüfus sayımı istatistiklerini kullanarak yapmış oldukları bir çalışmada, Amerika'nın en büyük 150 şehrinde dinî çoğulculuk ve dindarlık arasında yüksek oranda pozitif bir ilişkinin olduğunu göstermektedirler. Yalnız, bu çalışmayı yaparken Katolik Kilisesinde vaftiz olan herkesi kilise üyesi olarak kabul etmekte ve bu nedenle dinî çoğulculuğun olduğu şehirlerde yüksek bir kilise üyeliği oranı çıkmaktadır. Oysa kilisede vaftiz olmak ile dindarlık ve kilise üyeliği birbirinden farklıdır. Daha geniş ölçekli ve güvenli istatistiksel testler yapıldığında ise tam tersi bir sonuç çıkmaktadır.⁵⁸

Avrupa'nın bazı ülkelerinde devlet bazı dinî grupları desteklese de, bazen çeşitli dinlere çeşitli baskılar olsa da, Avrupa'da genel olarak oldukça geniş bir dinî özgürlük vardır. Farklı dinî gruplar genel olarak dinî piyasaya girebilir ve müşteri kazanmak için uğraşabilir. Avrupa'daki azınlık dinler ile ilgili olarak medyada çıkan olumsuz haberler veya bürokratik zorluklar Amerika için de geçerlidir. Amerikan medyasında da birçok din ve dinî grup ile ilgili olumsuz haberler yaygındır. Ayrıca federal hükümet tarafsız olmaya çalışsa da yerel bazda farklı dinî gruplar ciddi bürokratik engellerle karşılaşmaktadır. Dolayısıyla Avrupa ile Amerika'nın karşılaştırılması çok haklı değildir ve yanıltıcıdır.

Stark ve Introvigne İtalya için yapmış oldukları çalışmalarında İtalya'da dinî çoğulculuk artıka dindarlığın da zaman içinde arttığını göstermektedirler.⁵⁹ Peki, bu durum başka ülkeler için de geçerli midir? Mesela, İngiltere örneğinde ulus içinde dinî çoğulculuk ve dindarlık arasındaki ilişkiyi anlamak için dindarlık oranları zaman içinde incelendiğinde sonuçlar Dinî Piyasalar Teorisini yanlışlamaktadır. İngiliz hükümetleri Anglikan Kilisesini çok uzun yıllardır desteklemesine rağmen, İngiltere'de dinî özgürlükler zamanla oldukça genişlemiş ve dinî piyasa 1850'li yıllara göre 2000'li yıllarda çok daha çeşitli ve çoğulcu bir hale gelmiştir. Ancak kiliseye katılım oranı bu zaman diliminde %50'den %10'a düşmüştür.⁶⁰ Yani devlet piyasaya müdahale edip belirli bir dinî grubu desteklemesine rağmen dinî çoğulculuk artmış, dinî çoğulculuğun artmasına rağmen de dinî katılım oranı oldukça düşmüştür.

Diğer tarafta dinî çoğulculuğun fazla olduğu ülkelerin daha dindar

⁵⁸ Bruce, *Secularization*, ss.144-145.

⁵⁹ Introvigne ve Stark, "Religious Competition and Revival in Italy."

⁶⁰ Bruce, *Secularization*, s.146.

olması beklenir; ama buna rağmen Avrupa’da dindarlığın en yüksek olduğu yerler daha homojen olan İtalya, Polonya, Portekiz, İspanya ve Yunanistan gibi ülkelerdir. Ancak Almanya ve İngiltere gibi hem daha çok dinin piyasada olduğu hem de dinî özgürlüklerin daha geniş olduğu ülkelerde haftalık dinî katılım oranı daha düşüktür. Bu ülkelerin daha çoğulcu olması nedeni ile İtalya’dan ve diğer homojen ülkelere daha Hristiyan olması gerekirdi. Yine ilginçtir ki Dinî Piyasalar Teorisini savunanların kendi kullandıkları istatistiklere baktığımızda ABD’de oldukça fazla dinî çeşitlilik olmasına rağmen daha az çoğulcu olan İtalya ile benzer bir dinî katılım oranına sahiptir. Oysa Dinî Piyasalar Teorisine göre İtalya’da Amerika’dan oldukça düşük oranda dinî katılımın olması gerekirdi.

Dinî çoğulculuk ve dindarlık arasındaki ilişki ile ilgili olarak Gorski ve Chaves, önde gelen bilimsel dergilerde yayımlanmış çalışmaların hepsini inceledikten sonra Dinî Piyasalar Teorisini destekleyecek şekilde bir sonuca ulaşan çok az çalışma olduğu sonucuna varmışlardır.⁶¹ Onlara göre birçok çalışma dinî çoğulculuğun dindarlık üzerinde negatif bir etkisi olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla dinî çoğulculuk ile dindarlık arasında bazen negatif bazen de pozitif bir ilişki vardır. Aralarında zorunlu bir ilişki yoktur. Aslında Dinî Piyasalar Teorisini geliştirenler genelde kendi teorilerini doğrulayacak Amerika ve İskandinav ülkeleri gibi örnekleri seçmektedir. Kendi teorilerini doğrulamayan örnekleri ya görmezden gelmekte ya da çok yüzeysel olarak açıklamaya çalışmaktadırlar. Mesela bu teoriyi savunanların temel çalışmalarında İngiltere üzerine herhangi bir açıklama yoktur; Almanya ve Fransa üzerine ise çok yüzeysel incelemeleri vardır.⁶²

Sonuç

18. yüzyıldan beri dünyanın birçok yerinde katı bir modernleşme süreci yaşanmasına rağmen 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok toplumda dinî bir canlanmanın yaşanması ve modern kabul edilen toplumlar arasında da çok farklı dindarlık oranları bulunması nedeni ile modernleşme ile sekülerleşme arasında zorunlu bir ilişki olduğunu iddia eden sekülerleşme tezinin doğru olmadığı akademi dünyasında yaygın bir şekilde kabul edilmiştir. Bu durum toplumlar arasındaki farklı dindarlık oranlarını anlamak isteyen din sosyolojisinde yeni yaklaşımların gelişmesine neden olmuştur. Bu bağlamda sekülerleşme tezine bir alternatif olarak gelişen Dinî Piyasalar Teorisi son yıllarda ön plana çıkmaya başlamıştır. Klasik iktisat

⁶¹ Mark Chaves ve Philip S. Gorski, “Religious Pluralism and Religious Participation,” *Annual Review of Sociology* 27:1 (2001), ss.261-281.

⁶² Stark ve Finke, *Acts of Faith*, ss.232-34.

düşüncesindeki temel önermelerin dinî alana uygulanması neticesinde geliştirilen bu yaklaşım hem geçmiş hem de günümüz toplumlarındaki din olgusunu açıklayabildiğini iddia etmektedir. Bu teoriye göre devlet dinlere karşı tarafsız kalarak bütün dinî gruplar için dinî özgürlükleri garanti altına aldığı anda serbest bir dinî piyasa oluşmaktadır. Serbest bir dinî piyasada birbiriyle yeni müntesipler kazanmak için rekabet eden dinî gruplar toplumda dinî bir canlanmanın yaşanmasına ve dinî katılım oranının yükselmesine neden olmaktadır. Ancak devletin belirli bir dinî grubu desteklediği ve dinî çoğulculuğun olmadığı dinî piyasalarda her ne kadar toplum dinî bir görünüme bürünmüş olsa da dinî piyasaya hâkim olan dinin yeni müntesipler kazanmak için uğraşmaya ihtiyaç hissetmemesi nedeni ile dinî katılım oranı düşük olmaktadır.

Dinî Piyasalar Teorisi sekülerleşme tezinin açıklayamadığı bazı sorulara cevap verebilmekte ve din sosyolojisi alanına bazı yenilikler getirmektedir. Özellikle de modernleşme ile dinin etkisinin azalmasını bekleyen sekülerleşme tezinin açıklayamadığı Amerika gibi oldukça modern kabul edilen bir toplumdaki dinî tecrübeyi anlamada Dinî Piyasalar Teorisi oldukça faydalıdır. Ancak bütün toplumlardaki din olgusunu açıkladığını iddia eden Dinî Piyasalar Teorisi de en az sekülerleşme tezi kadar problemlidir. Sekülerleşme tezi modern toplumlarda dinin yerini anlamak için Avrupa’da modernleşme neticesinde yaşanan sekülerleşme sürecini kendine temel almakta ve onu evrenselleştirmekte iken, Dinî Piyasalar Teorisi de Amerika’da Protestan kiliseler arasındaki rekabet neticesinde gerçekleşen dinî canlanmayı teorileştirmekte ve onu evrenselleştirmektedir. Oysa din gibi çok yönlü ve karmaşık bir olgu için evrensel bir teorik yaklaşım geliştirebilmek mümkün değildir. Bu bağlamda evrensellik iddia eden bir teorik yaklaşımdan ziyade toplumlardaki din olgusunu anlamak bakımından her toplumun kendi dinamiklerini dikkate alan bir yaklaşım daha faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Bankston III, Carl L. “Rationality, Choice and the Religious Economy: The Problem of Belief,” *Review of Religious Research* 43:4 (2002), ss.311-25.
- Becker, Gary S. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press, 1976.
- Berger, P. L. *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington, D.C.: Eerdmans Publishing Company, 1999.
- Bruce, Steve. *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

- Casanova, Jose. *Public Religions in the Modern World*. Chicago: The University of Chicago Press, 1994.
- Chaves, Mark ve Philip S. Gorski. "Religious Pluralism and Religious Participation," *Annual Review of Sociology* 27:1 (2001), ss.261-81.
- Çapcıoğlu, İhsan ve Bünyamin Solmaz. *Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2006.
- Davie, Grace. *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*. Oxford: Blackwell, 2008.
- Finke, Roger. "Church Membership in America: Trends and Explanations," Helen Rose Ebaugh (ed.), *Handbook of Religion and Social Institutions* (Boston, MA: Springer, 2006) içinde, ss.335-52.
- Finke, Roger, Avery M. Guest ve Rodney Stark. "Mobilizing Local Religious Markets: Religious Pluralism in the Empire State, 1855 to 1865," *American Sociological Review* 61:2 (1996), ss.203-18.
- Finke, Roger ve Laurence R. Iannaccone. "Supply-Side Explanations for Religious Change," *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 527:1 (1993), ss.27-39.
- Finke, Roger ve Rodney Stark. *The Churching of America, 1776-1990*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1992.
- . "The Dynamics of Religious Economies," Michele Dillon (ed.), *Handbook of the Sociology of Religion* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003) içinde, ss.96-109.
- . "Evaluating the Evidence: Religious Economies and Sacred Canopies," *American Sociological Review* 54:6 (1989), ss.1054-56.
- . "Religious Choice and Competition," *American Sociological Review* 63:5 (1998), ss.761-66.
- . "Religious Economies and Sacred Canopies: Religious Mobilization in American Cities, 1906," *American Sociological Review* 53:1 (1988), ss.41-49.
- Greeley, Andrew M. *Religious Change in America*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.
- Grim, Brian J. ve Roger Finke. *The Price of Freedom Denied: Religious Persecution and Conflict in the Twenty-First Century*. New York, NY: Cambridge University Press, 2011.
- Iannaccone, Laurence R. "Introduction to the Economics of Religion," *Journal of Economic Literature* 36:3 (1998), ss.1465-95.
- . "Religious Practice: A Human Capital Approach," *Journal for the Scientific Study of Religion* 29:3 (1990), ss.297-314.
- . "Rational Choice: Framework for the Scientific Study of Religion," Lawrence A. Young (ed.) *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment* (New York, NY: Routledge, 1997) içinde, ss.25-44.
- Introvigne, Massimo ve Rodney Stark. "Religious Competition and Revival in Italy: Exploring European Exceptionalism," *Interdisciplinary Journal of Research on Religion* 1:1 (2005), ss.1-15.
- Kepel, Gilles. *The Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity, and Judaism in the Modern World*. University Park, PA: Penn State Press, 1994.

- Kirman, M. Ali. "Dinin Ekonomik Modeli: Küreselleşme Sürecinde Dine Yeni Bir Yaklaşım," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18-19 (2005), ss.145-160.
- Köse, Ali. *Kutsalın Dönüşü*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Norris, Pippa ve Ronald Inglehart. *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. New York: NY: Cambridge University Press, 2011.
- Stark, Rodney. "Secularization, Rip," *Sociology of Religion* 60:3 (1999), ss.249-73.
- . *The Triumph of Faith: Why the World Is More Religious Than Ever*. Wilmington: ISI Books, 2015.
- Stark, Rodney ve William Sims Bainbridge. *The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult Formation*. Berkeley: University of California Press, 1985.
- . *A Theory of Religion*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1996.
- Stark, Rodney ve Roger Finke. *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Stark, Rodney ve Laurence R. Iannaccone. "A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe," *Journal for the Scientific Study of Religion* 33:3 (1994), ss.230-52.

